

اقسام نزول قرآن کریم

سید اقا ضیا سجادى *

چکیده

یکی از رویکردهای مطالعه قرآن مبتنی بر شناخت اقسام و یا انواع نزول قرآن است. منظور از انواع نزول قرآن، چگونگی نزول آن است؛ به این معنا که آیات قرآن کریم به شکل دفعی و یکپارچه نازل شده است یا به شکل تدریجی یا به هر دو صورت؟ در بحث از اقسام نزول در این مقاله ابتدا مباحث مفهومی مطرح شده و طی آن به بیان مفاهیم (قرآن، نزول، نزول دفعی و نزول تدریجی) پرداخته شده است و در ادامه با هدف پاسخ‌گویی به این پرسش که قرآن کریم چند نوع نزول دارد و کدام نوع آن مورد تأیید است به موضوعاتی مانند بررسی آیات نزول دفعی و تدریجی، بررسی نظریه‌های اندیشمندان علوم قرآنی و مستندات قرآنی آنان پیرامون دو یا سه نوع نزول آمده در حد وسع این نوشتار توجه داده شده است.

پیش از جمع‌بندی و نتیجه‌گیری پایانی راه‌حل‌های ارائه شده توسط قرآن پژوهان برای رفع تعارض میان آیات دلالت‌کننده بر نزول دفعی و تدریجی بررسی شده است.

کلید واژه‌ها: قرآن، نزول، نزول دفعی، نزول تدریجی

* دانشجوی مقطع دکتری، رشته قرآن و علوم – گرایش علوم اجتماعی، مؤسسه علوم انسانی اسلامی، جامعة المصطفی (ص) العالمیه.
تاریخ دریافت ۱۴۰۵ / ۲ / ۱۲

مقدمه

یکی از موضوع‌های مطرح در علوم قرآن که اندیشمندان قرآنی تشیع و تسنن در باره آن سخن گفته‌اند و نظریه‌های را ارائه داده‌اند بحث از اقسام نزول قرآن است. بر این اساس مسأله اصلی مورد بحث در پژوهش پیش‌رو که طی بررسی‌های آینده مورد کنکاش قرار خواهد گرفت تبیین انواع نزول قرآن کریم است. قرآن پژوهان هر دو فرقه در پی بررسی این موضوع، آیات قرآنی، روایات و شواهد تاریخی مربوط به آن را مستمسک قرار داده‌اند و در این عرصه مباحث بسیاری را طرح نموده‌اند.

برخی با هدف اثبات نزول دفعی، آیات و روایات مربوط به نزول دفعی را تفسیر و بررسی کرده‌اند و برخی دیگر خواسته‌اند نزول تدریجی را به اثبات برسانند به همین جهت آیات، روایات و شواهد تاریخی متناسب با نزول تدریجی را مطالعه و تشریح نموده‌اند و بعضی هم راه جمع را در پیش گرفته‌اند تا هم نزول دفعی و هم نزول تدریجی را برای قرآن اثبات کنند. این اندیشوران قرآنی برای رفع تعارض میان آیات دال بر نزول دفعی و تدریجی نیز تلاش بسیار کرده‌اند.

موضوع اقسام نزول قرآن کریم از مباحث بسیار با اهمیت مطالعات قرآنی به حساب می‌آید و ضرورت بررسی آن بر اندیشمندان و دانش‌پژوهان قرآنی پوشیده نیست.

مفاهیم

پیش از مطرح نمودن موضوع اصلی تحقیق، شایسته است در این بخش از پژوهش پیش‌رو به مفهوم لغوی و اصطلاحی واژه‌های (قرآن، نزول، نزول دفعی و نزول تدریجی) پرداخته شود.

۱. قرآن

الف) تعریف لغوی قرآن

۱. قرآن را از نظر لغوی «خواندن» معنا کرده‌اند. (غیاثی کرمانی، ۱۳۸۹، ص. ۳۳۹).

۲. مرحوم آیت الله مصباح یزدی می‌گوید: «قرآن در لغت به معنای خواندن است» (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص. ۴۳).

ب) تعریف اصطلاحی قرآن

«واژه قرآن در آغاز به صورت وصف در مورد این کتاب آسمانی به کار رفته؛ ولی به تدریج جنبه علمیت پیدا کرده است» (همان). بر این اساس واژه قرآن در اصطلاح به کتاب آسمانی مسلمانان که بر حضرت محمد (صلی الله علیه و آله وسلم) پیامبر خاتم از سوی خدا نازل شده اختصاص یافته و اطلاق می‌شود.

علامه طباطبائی (ره) در باره معنای اصطلاحی قرآن می‌فرماید: «کلمه قرآن اسم کتابی است که خدای تعالی آن را بر پیامبر گرامیش محمد (صلوات الله علیه و آله) نازل کرده، و به این جهت آن را قرآن نامیده که (قبلا از جنس خواندنی‌ها نبود، و به منظور اینکه درخور فهم بشر شود نازلش کرد و در نتیجه کتابی) خواندنی شد، چنانکه فرمود: «انا جعلناه قرآنا عربيا لعلکم تعقلون» و این کلمه (قرآن) هم بر مجموع قرآن اطلاق می‌شود و هم بر اجزای آن». (علامه طباطبائی، تفسیر المیزان، نرم افزار، پایگاه اطلاع رسانی غدیر)

به بیان دیگر قرآن کلمات الهی است که از جهات گوناگون اعجاز آمیز بوده و از طریق وحی بر حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) پیامبر اسلام نازل گردیده است. و به مردم دستور داده شده آن را قرائت نمایند و به مضامین آن پایبند باشند. هیچگونه افزونی و کاستی در آن راه نیافته. تعریف قرآن به بیان پیش آمده مورد اتفاق اندیشمندان سلامی است. (تابان و قلندری بردسیری، ۱۳۸۶، ص. ۱۴).

۲. نزول

الف) نزول در لغت: ۱. برخی از لغت نگاران معتقد اند؛ نزول بر عکس صعود به معنای از بالا به پایین فرود آمدن و مصدر است. «نَزَلَ مِنْ عَلُوِّ إِلَى سُفْلٍ يَنْزِلُ نَزْولا» (فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص. ۶۰۰). بر اساس این معنا، در مفهوم نزول از لحاظ نمودن دو جهت بالا و پایین ناگزیریم. به خاطر این‌که واژه نزول که معنای فرود آمدن را با خود همراه دارد در اصل برای فرود آمدن شیئی مادی از مکانی به مکانی دیگر وضع شده است (الفراهیدی، ۱۴۱۴، ص. ۱۷۸۱ و ابن منظور، ۱۴۱۰، ص. ۶۵۷) واژه نزول در برخی آیات قرآن کریم نیز به همین معنا به کار رفته است. مانند این آیه شریفه؛ «...»

و يُنَزَّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ... بَرْدٍ» (نور ۴۳) و نیز از آسمان، از کوههایی (از ابرهای منجمد شده) که در آن است تگرگ فرو بارد).

۲. از گفته احمد بن فارس «النون والزاء واللام كلمة صحيحة تدل على هبوط شيء و وقوعه. و نزل عن دابته نزولا، و نزل المطر من السماء» چنین بر می آید که وی در معنای نزول نفس نزول را معتبر می داند، اما از مثال که بیان می کند استفاده می شود در نظر وی نیز حضور جهات دوگانه بالا و پایین در مفهوم نزول لازم است. (احمد بن فارس، ۱۴۰۴، ج ۵، ص. ۴۱۷)

۳. اعتبار وجود جهات بالا و پایین در مفهوم واژه نزول در کلمات و مثال های راغب اصفهانی نیز آشکار است. وی چنین گفته است: «النزول في الاصل هو انحطاط من علو، يقال نزل من دابته و نزل في مكان كذا حط رحله فيه». (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۰)

۴. علی رازینی معتقد است نزول قرآن کریم به معنای فرود آمدن حسی و معنوی است. ، (علی رازینی، ۱۳۸۶، ص. ۲۶۸)

۵. نزول یعنی «فرود آمدن از جای بلند» (غیاثی کرمانی، ۱۳۸۹، ص. ۴۲۷)

ب) معنای اصطلاحی نزول: مقصود از نزول و انزال در اصطلاح اندیشمندان قرآنی، نزول و فرود آمدن قرآن کریم از پیشگاه خداوند بر پیامبر اکرم اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) است. چنانکه بیانش آمد واژه نزول در ابتدا برای امور مادی وضع شده و لحاظ جهات بالا و پایین از نظر فیزیکی در معنای لغوی آن معتبر بوده است. اما در مراحل بعدی در امور غیر مادی مانند امور اعتباری و معنوی نیز به کار برده شده و می شود. (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۷) اما در معنای اصطلاحی آن به خاطر اینکه در باره خداوند متعال تصور مکان فیزیکی جهات بالا و پایین مفهوم پیدا نمی کند، مقصود از نزول و فرود آوردن آیات شریفه قرآن از سوی خداوند نزول معنوی است. به خاطر این که نازل کننده خداوند، نازل شونده مرحله از علم الهی، یعنی قرآن، واسطه نزول فرشته یا فرشتگان وحی، و منزل علیه قرآن قلب مقدس پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) هستند که هیچیک مادی نیستند. مرحوم آقای مصباح یزدی اندیشمند و متفکر اسلامی در باره مفهوم معنوی نزول می گوید: «مقصود از نزول معنوی آن است که موجودی از جهت

مرتبه وجودی، تنزل یافته و در مرتبه وجودی پایین‌تر جلوه‌گر شود. در این قسم از نزول، موجود از جهت حقیقت وجود، به مرتبه ضعیف‌تر تنزل می‌یابد؛ هر چند از جهت مکانی به مکان پایین‌تر فرود نیاید و از مقام و شأن آن کاسته نشود». (همان، ص. ۱۳۸). یکی دیگر از نویسندگان قرآنی در باره نزول معنوی قرآن می‌گوید: «چون قرآن کریم از مبدأ اعلای ربوبیت صدور یافته و بر مخلوق و ممکن‌الوجود جلوه نموده است پس شبیه است به چیزی که از بلندی به پستی فرود آید. (محمدی، ۱۳۸۱، ص. ۲۳۵). چنانکه خدای متعال در قرآن کریم اشاره به بلندی مرتبه، شأن مبدأ نزول و ثبات قرآن در نزد خودش فرموده است: «إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (زخرف/۳) که ما آن را قرآنی به لسان فصیح عربی مقرر داشتیم تا مگر شما (بندگان در فهم آن) عقل و فکرت به‌کار بندید. «وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِّي حَكِيمٌ» (زخرف/۴) و همانا این کتاب نزد ما در لوح محفوظ که اصل مخزن کتب آسمانی است بسی بلند پایه و محکم اساس است.

برخی دیگر نیز گفته‌اند: «نزول قرآن، نزول مادی به معنای پایین آمدن از یک مکان مرتفع نیست، بلکه نزول معنوی است؛ یعنی چیزی را که از سطح فکری انسان فراتر است به گونه فرود آورند که به افق فکری انسان نزدیک شود». (گرامی، ۱۳۷۶، ص. ۹۵)

۳. نزول دفعی

نزول دفعی به این معنا است که قرآن کریم یکباره بر قلب پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نازل شده. مقصود این است که معارف الهی شامل قرآن و اسرار بزرگ آن یکجا البته به شکل اجمال در قلب نبی مکرم اسلام (صلی الله علیه و آله) فرود آمد تا روح آن حضرت را به نور معرفت قرآنی روشن سازد. (حکیم، ۱۴۱۷، ص. ۲۷)

۴. نزول تدریجی

تدریج از درجه است که در لغت به معنی درجه به درجه پیش رفتن، پله پله بالا رفتن، آهسته آهسته و گاه گاه کاری کردن، (عمید، حرف «ت» ص ۳۸۲، فراهیدی، ۱۴۱۰هـ ق، ج ۶، ص. ۷۸، ابن منظور، ۱۴۱۴هـ ق، ج ۲، ص. ۲۶۶) و به مراتبی که برخی بالاتر از دیگری است، اطلاق شده است.

اما تدریج در مثل خوراندن غذا عبارت از خوراندن کم‌کم غذا به شخص است تا به نهایت خوردن برسد. (ابن منظور، 1414 هـ ق، ص. ۲۶۷، مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۳، ص. ۱۹۰)

اما مقصود از نزول تدریجی قرآن این است که آیات قرآن مجید به صورت مرحله‌ای با فاصله در طول دوران نبوت حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) پیامبر مسلمانان جهان و گاهی به تناسب پیش‌آمدها و چالش‌های سیاسی، اجتماعی جدا جدا و محدود بر آن حضرت فرود می‌آمد. (حکیم، ۱۴۱۷، ص. ۲۷)

مراد از نزول تدریجی در جستار پیش‌رو هم؛ فرود آمدن گاه گاه وحی (آیات قرآن کریم) از مصدر وحی (پرودگار عالم) به مهبط وحی (پیامبر مکرم اسلام (صلی الله علیه و آله وسلم)) در طی زمان بیست و چند سال، از آغاز بعثت تا اندکی پیش از رحلت آن حضرت است.

آیات قرآن کریم و نظریه‌های اندیشمندان قرآنی در باره اقسام نزول آیات شریفه آن

یکی از موضوع‌های مطرح در علوم قرآن بحث اقسام نزول قرآن است. اندیشمندان و مفسران مسلمان از هر دو فرقه تشیع و تسنن در باره آن سخن گفته و آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. برخی اندیشمندان اسلامی برآنند که بسیاری از آیات قرآن کریم به نزول دفعی دلالت دارند، برخی دیگر بعضی از آیات قرآن را به نزول تدریجی تفسیر کرده‌اند اما گروه دیگر از آنان به هر دو نوع نزول دفعی و تدریجی معتقد شده‌اند. به همین جهت برخی از آیات را در مسیر استدلال به نزول دفعی و برخی دیگری را در راستای استنباط نزول تدریجی معنا و تفسیر کرده‌اند.

۱. آیات قرآن کریم در رابطه با اقسام نزول

۱.۱. آیات مربوط به نزول دفعی قرآن

آیاتی چند که بر نزول قرآن کریم به شکل دفعی و یکباره دلالت دارند با ترجمه آن در ذیل بیان و بررسی می‌شود.

۱.۱.۱. «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَ بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَ الْفُرْقَانِ ...» (بقره/ ۱۸۵). «ماه رمضان ماهی است که قرآن در آن

فروود آمد برای هدایت بشر و برای راهنمایی و امتیاز حق از باطل...» از این آیه شریفه استفاده می‌شود قرآن کریم در ماه مبارک رمضان نازل گردیده است.

۲.۱.۱. «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنْذِرِينَ» (دخان/۳). «به راستی ما آن (قرآن) را در شبی با برکت فرو فرستادیم. به راستی که ما هشدار دهنده بودیم». با در نظر گرفتن آیه قبل می‌توان بیان داشت منظور از این شب مبارک یکی از شب‌های ماه مبارک رمضان است.

۳.۱.۱. «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» (قدر/۱) «ما این قرآن عظیم الشأن را در شب قدر نازل کردیم».

از هر سه آیه شریفه پیش آمده به روشنی استفاده می‌شود قرآن کریم، در شبی مبارکی در ماه مبارک رمضان به یکباره فروود آمده است. زیرا در آیه اول صریحاً به خود واژه (القرآن) اشاره می‌کند که منظور همین قرآنی است که به تمام و کمالش در اختیار ما است. همچنین در دو آیه بعدی ضمیرهای واژه (انزلناه) به تمام قرآن برمی‌گردد، نه به بخشی از قرآن کریم. (تابان و قلندری بردسیری، ۱۳۸۶، ص. ۶۲).

۲.۱. آیات مربوط به نزول تدریجی قرآن

۱.۲.۱. آیه شریفه «وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا» (اسراء/۱۰۶) «و قرآنی را جزء جزء (و به تدریج) بر تو فرستادیم که تو نیز بر مردم به تدریج قرائت کنی (و با صبر و تأنی به هدایت خلق بپرداز) و این قرآن کتابی از تنزیلات بزرگ ماست».

۲.۲.۱. «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا» (فرقان/۳۲) «و کسانی که کافر شدند، گفتند: چرا قرآن بر او یکجا و یکباره فرو فرستاده نشد؟ بدین‌سان (قرآن را به تدریج فرو فرستادیم) تا با آن، قلب تورا استوار سازیم و آن را با درنگی ویژه و پیاپی (برتو) خواندیم».

۲. نظریه‌های اندیشمندان قرآنی در باره اقسام نزول قرآن کریم

۱.۲. کسانی که به نزول دو مرحله (دفعی و تدریجی) قائلند

۱.۱.۲. علامه طباطبایی (ره) مرحوم علامه سید محمد حسین طباطبای در تفسیر المیزان، ذیل تفسیر سوره مبارکه قدر با استناد به چهار آیه قرآن کریم (سوره قدر / ۱، دخان / ۳، فرقان / ۳۲، اسراء / ۱۰۶) مانند برخی دیگر از مفسران و اندیشمندان قرآنی، نزول دفعی و تدریجی هر دو را پذیرفته است، «مدلول آیات این می شود که قرآن کریم به دو شکل نازل شده، یکی یکپارچه در يك شب معین، و یکی هم به تدریج در طول بیست و سه سال نبوت». در این بخش از بحث تحلیل و سخنان علامه (ره) در باره آیات مربوط به نزول دفعی و تدریجی قرآن کریم آورده می شود. وی معتقد است؛ مفاد آیه اول سوره قدر «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» این است که همه قرآن در شب قدر نازل شده است. چنانکه می گوید: «ضمیر در «أَنْزَلْنَاهُ» به قرآن برمی گردد، و ظاهرش این است که خداوند (عزوجل) می خواهد بفرماید همه قرآن را در شب قدر نازل کرده، نه بعضی از آیات آن را، مؤیدش هم این است که تعبیر به انزال کرده، که ظاهر در اعتبار یکپارچگی است، نه تنزیل که ظاهر در نازل کردن تدریجی است. (زیرا) فرق میان انزال و تنزیل این است که انزال به معنای نازل کردن دفعی و يك پارچه است، و تنزیل به معنای نازل کردن تدریجی است». (طباطبایی، المیزان، ج ۲۰ نرم افزار غدیر)

علامه برای تأیید نظریه دفعی بودن نزول قرآن کریم چنانکه به آیه ۱ سوره قدر استناد نموده است، به آیه ۳ سوره مبارکه دخان تمسک جسته چنین گفته است: «و در معنای آیه مورد بحث (آیه ۱ سوره قدر) آیه زیر است که می فرماید: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ»، که صریحا فرموده همه کتاب را در آن شب نازل کرده، چون ظاهرش این است که نخست (در آیه دوم) سوگند به همه کتاب خورده، بعد فرموده (در آیه سوم) این کتاب را که به حرمتش سوگند خوردیم، در يك شب و یکپارچه نازل کردیم». (همان)

چنانکه بیانش آمد بر اساس نظر علامه (ره) نزول قرآن به دو صورت انجام گرفته است. در ستور گذشته نظر ایشان و آیات مورد استنادش در باره نزول دفعی تحلیل و بررسی شد. اما در این قسمت از بحث نظر وی و آیات مورد استنادش را در باره نزول تدریجی بررسی خواهیم کرد.

مرحوم علامه طباطبایی در باره نزول تدریجی قرآن کریم در المیزان و قرآن در اسلام به دوآیه از کلام الله مجید (سوره اسراء آیه ۱۰۶ و سوره فرقان آیه ۳۲) استناد کرده اند که ذیلا آیات و ترجمه آن را تکرار می‌کنیم:

۱. آیه شریفه «و قُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكُثٍ وَ نَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا» (اسراء/۱۰۶) «و قرآنی را جزء جزء (و به تدریج) بر تو فرستادیم که تو نیز بر مردم به تدریج قرائت کنی (و با صبر و تأتی به هدایت خلق بپرداز) ، و این قرآن کتابی از تنزیلات بزرگ ماست». ۲. «و قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَ رَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا» (فرقان/۳۲) «و کسانی که کافر شدند، گفتند: چرا قرآن بر او یکجا و یکباره فرو فرستاده نشد؟ بدین سان (قرآن را به تدریج فرو فرستادیم) تا با آن، قلب تورا استوار سازیم و آن را با درنگی ویژه و پیاپی (بر تو) خواندیم».

مرحوم علامه آیات فوق را به شکل سربسته، به عنوان شاهد برای نزول تدریجی قرآن کریم بیان کرده است. ایشان، برای تدریجی بودن نزول قرآن، علاوه بر آیات مزبور به دو دلیل دیگر اشاره کرده چنین می‌گوید: ۱. «سور و آیات قرآن مجید یکجا نازل نشده است، این مطلب علاوه بر تاریخ قطعی که به نزول تدریجی قرآن مجید در امتداد بیست و سه سال مدت دعوت پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) شهادت می‌دهد از مضامین خود آیات نیز روشن است» منظور همان آیات فوق است. ۲. از سوی دیگر در قرآن مجید نسخ و منسوخ هست و آیاتی است که ارتباط تام به قصص و حوادث دارد که هرگز در یک زمان جمع نمی‌شوند تا آیات مربوط به آنها یکجا نازل شود و در باره آنها به گفتگو بپردازد. (طباطبایی، ۱۳۵۳: ۱۶۷)

نکته: به گفته آیت الله جوادی آملی مرحوم علامه طباطبای در باره نزول دفعی و تدریجی قرآن کریم در تفسیر المیزان نظردیگری دارد و آن این است که؛ «تفصیل قرآن در دو مرتبه نازل نشده، یعنی بدینصورت نیست که یکبار همه معارف قرآن در شب قدر، و بار دیگر در طی بیش از بیست سال نازل شده باشد. بلکه قرآن دارای مرتبه بسیط و صیانت از تغییر است و همچنین دارای مرتبه تفصیل و صالح برای تغییر به نحو ناسخ و منسوخ و مانند آن است، و هر دو مرحله آن را قرآن می‌گویند. و آنچه دفعتاً بر قلب مطهر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) در شب قدر نازل شد همان مرتبه بسیط و مصون از دگرگونی است و آنچه در طی بیش از بیست سال

شده است همان مرتبه تفصیل و کثرت است که با دگرگونی های ناسخ و منسوخ سازگار است». نکته قابل توجه این است که آیت الله جوادی آملی این نظر علامه (ره) را هر چند با برخی از شواهدی قرآنی سازگار می‌داند باز هم مشروط با یکسری توضیحات و توجیهات فلسفی که خودش در باره این نظریه دارد می‌پذیرد. (صلی الله علیه و آله وسلم) (جوادی آملی، ۱۳۶۴، ص. ۱۴۸)

۲.۱.۲. آیت الله جوادی آملی

بر اساس کتاب تفسیر موضوعی قرآن مجید، آیت الله عبدالله جوادی آملی نیز معتقدند قرآن کریم دو بار بر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) نازل شده است. به دلیل این که وی می‌گوید: «از اینکه (قرآن) دو بار نازل شده ظاهراً حرفی در او نیست. زیرا یک بخش از آیات (وقال الذین کفروا لو لانزل علیه القرآن جملة و احدة کذلک لنثبت به فؤادک و رتلناه ترتیلاً) (فرقان/۳۲) می‌گوید؛ سراسر قرآن در طی (بیست و سه سال دوران) رسالت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) تدریجاً نازل شده است و یک بخش دیگر از (آیات) قرآن می‌گوید؛ ما این کتاب مبین را یکجا نازل کردیم. زیرا نمی‌توان گفت (انا انزلناه فی لیلة القدر) (قدر/۱) یعنی ما فقط اولین آیه کتاب مبین یا یک مقدار از آن را در شب قدر نازل کردیم. ظاهراً معنای (حم و الکتاب المبین انا انزلناه فی لیلة مبارکة) (دخان/۱) این است که همین کتاب مبین را که ما به او سوگند یاد کرده‌ایم یکجا نازل نمودیم» (جوادی آملی، ۱۳۶۴، ص. ۱۴۴)

۳.۱.۲. آیت الله مصباح یزدی

آیت الله محمد تقی مصباح یزدی در اثر قرآنیش (قرآن شناسی، ج ۱) علاوه بر پذیرش هر دو نزول دفعی و تدریجی برای قرآن بر اساس آیات قرآن، آیات دلالت کننده بر نزول تدریجی قرآن را به دو دسته تقسیم کرده است. وی معتقد است یک دسته از آیات مورد نظر تصریح به نزول تدریجی دارند و دسته دیگر مفاد و لحن شان به نزول تدریجی گواهی می‌دهد. زیرا این دسته از آیات «مفاد و لحن شان اشاره به رویدادها و قضایای خاصی دارد که طی دوران نبوت رخ داده و هم زمانی تقریبی نزول آنها با رویدادهای مورد اشاره را می‌رساند» (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۴-۱۴۰). با توجه به تقسیم بندی یاد آمده (تقسیم آیت الله مصباح یزدی) آیات متناسب با هریک از

این دو بخش را بیان کرده تحلیل می‌کنیم: الف) آیات که با صراحت به تدریجی بودن نزول قرآن پرداخته‌اند

۱. «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا» (فرقان/۳۲) «و کسانی که کافر شدند، گفتند: چرا قرآن بر او یکجا و یکباره فرو فرستاده نشد؟ بدین سان (قرآن را به تدریج فرو فرستادیم) تا با آن، قلب تو را استوار سازیم و آن را با درنگی ویژه و پیاپی (بر تو) خواندیم».

از این که کافران می‌گویند چرا قرآن بر او یکباره نازل نشد، معلوم می‌شود که قرآن به شکل تدریجی فرو فرستاده شده است.

۲. «وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا» (اسراء/۱۰۶). «و قرآنی را جزء جزء (و به تدریج) بر تو فرستادیم که تو نیز بر مردم به تدریج قرائت کنی (و با صبر و تأتی به هدایت خلق بپرداز) و این قرآن کتابی از تنزیلات بزرگ ماست». در این آیه شریفه خداوند به صراحت نزول مرحله به مرحله‌ای و تدریجی قرآن کریم را به نبی مکرم اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) بیان فرموده اند.

ب) آیات که نزول تدریجی قرآن را از مفاد و لحن آنها می‌توان در یافت

۱. «غُلِبَتِ الرُّومُ ، فِي أَذْنَى الْأَرْضِ وَ هُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ، فِي بَضْعِ سِنِينَ» (روم/۲-۴). «رومیان، مغلوب (فارسیان) شدند. در (جنگی که به) نزدیکترین زمین (به دیار عرب واقع شد که حوالی شام یا اطراف جزیره باشد) و آنها پس از مغلوب شدن فعلی به زودی (بر فارسیان) غلبه خواهند کرد».

۲. «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرِ وَ أَنْتُمْ أَذِلَّةٌ» (آل عمران/۱۲۳). به تحقیق خداوند شما را در بدر با آنکه خوار و ناتوان بودید، یاری کرد».

۳. «الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَ عَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا» (انفال/۶۶). (هم اکنون (پس از جنگ بدر) خداوند بر شما تخفیف داد و دانست (و معلوم ساخت) که در شما ناتوانی است».

آیاتی که به عنوان، داشتن دلالت صریح به تدریجی بودن نزول قرآن مطرح گردید به نظر می‌رسد احتیاج به بررسی و توضیح بیشتر ندارند. اما

آیات که در بخش دوم مطرح شد با دقت به تاریخ نزول و همزمانی آنها با رویدادهای سیاسی و نظامی آن دوران می‌توانند اشاره به تدریجی بودن نزول قرآن کریم داشته باشند. زیرا روشن است که تاریخ شکست رومیان از ایرانیان قبل از جنگ بدر رقم خورده، یعنی زمان نزول آیه که شکست رومیان به دست ایرانیان و سپس شکست ایرانیان به دست آنان را بیان می‌کند در سال هفتم بعثت بوده، و این پدیده نظامی در آن زمان رخ داده است، اما آیاتی که در مجموعه آیات فوق قرار دارند و در باره جنگ بدر و قضایای آن نازل شده در سال دوم هجرت و همزمان با وقوع جنگ بدر بوده است. این تفاوت زمانی، میان نزول آیات مزبور نشانگر تدریجی بودن نزول آیات یاد آمده است و تدریجی بودن نزول قرآن کریم را می‌رساند. «علاوه بر این آیات، از لحاظ تاریخی هم مسلم است که قرآن طی بیست و سه سال بر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) نازل شده است و کسی ادعای خلاف آن را نکرده است». (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۱)

۴.۱.۲. آقای حکیم

مرحوم سید محمد باقر حکیم (ره) معتقد است قرآن کریم دو مرتبه بر پیامبر (صلی الله علیه و آله) نازل شده است چنانچه می‌گوید: «فی رأی عدد من العلماء أنَّ القرآنَ الکریم نزل علی النبی مرتین، احدهما: نزل فیها جملة واحدة علی سبیل الاجمال، و الاخری: نزل فیها تدریجاً علی سبیل التفصیل...» (حکیم، ۱۴۱۷، ص ۲۷).

۵.۱.۲. سیوطی شافعی

جلال الدین سیوطی در الاتقان هر چند در بدوی نظر در کیفیت انزال قرآن اختلاف اندیشمندان را به سه نظریه بیان کرده است، اما هنگام بررسی نظریه‌های آنان می‌گوید: (این نظریه که قرآن اول به صورت دفعی و به شکل جمله واحد در شب قدر نازل شده و سپس در طی ۲۰، ۲۳ و یا ۲۵ سال به حسب اختلاف نظر اندیشمندان...)، اصح و اشهر است. وی بر این سخن خود بر آیه ۱۸۵ سوره بقره و آیه ۱ سوره قدر استناد جسته است. خلاصه سخن وی را در ذیل می‌آوریم: «اختلف فی کیفیة انزاله من اللوح المحفوظ علی ثلاثة اقول: احدها و هو الاصح : انه نزل الی سماء الدنيا لیلة القدر جملة واحدة، ثم نزل بعد ذلك منجما قس عشرين سنة، او ثلاث و عشرين، او خمس و عشرين؛ ... القول الثانی: انه نزل الی السماء الدنيا فی عشرين لیلة قدر، او

ثلاث وعشرين، او خمس وعشرين، في كل ليلة ما يقدر الله انزاله في كل سنة، ثم نزل بعد ذلك منجما في جميع السنة. القول الثالث: انه ابتدئ انزاله في ليلة القدر، ثم نزل بعد ذلك منجما في اوقات مختلفة من سائر الاوقات» (سيوطي، ۱۳۸۰، ص. ۸۳-۸۲).

۲.۱.۲. زرکشی

بدر الدين محمد زرکشی نیز همان نظر سيوطي را دارد و نظريه اول را اصح، اشهر و اعتقاد اكثر مي داند. چنانکه مي گوید: (والقول الاول «احدها: انه نزل الى سماء الدنيا ليلة القدر جملة واحدة، ثم نزل بعد ذلك منجما في عشرين سنة او ثلاث و عشرين او خمس و عشرين على حسب الاختلاف...» اشهر و اصح و اليه ذهب الاكثرون). (زرکشی، ۱۴۲۱، ص ۲۹۰-۲۸۹).

۲.۲. قائلین به نزول تدريجي صرف

بسیاری از قرآن پژوهان مسلمان تنها بر نزول تدريجي معتقدند. از زمره کسانی معتقد به این نظریه می توان اندیشمندان ذیل را نام برد:

۱. مرحوم آیت الله معرفت؛ مرحوم آیت الله محمد هادی معرفت، بهترین قول را در خصوص نزول قرآن کریم، این دانسته اند که شروع نزول قرآن در ماه مبارک رمضان بوده است اما این نزول در طی بیست سال تا پایان عمر شریف پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) ادامه داشته و تکمیل گردیده است. (آیت الله معرفت، ۱۴۱۷، ص. ۶۴-۶۵) و در اثر دیگر وی (علوم قرآن) چنین آمده است: «نزول قرآن تدريجي، آیه آیه و سوره سوره، بوده و تا آخرین سال حیات پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) ادامه داشته است». (آیت الله معرفت، ۱۳۷۸، ص. ۶۰) البته نظریه علامه طباطبایی (ره) نظریه آیت الله معرفت (ره) را مبنی بر شروع نزول قرآن در ماه مبارک رمضان در ضمن نزول چند آیه از قرآن کریم و ادامه نزول آیات در طی دوران رسالت تا پایان عمر شریف آن حضرت (صلی الله علیه و آله و سلم)، تأیید نمی کند. زیرا مرحوم علامه در عبارت ذیل به این مطلب تصریح کرده است: «نباید به گفته بعضی اعتنا کرد که گفته اند: معنای آیه «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» این است که شروع به انزال آن کردیم، و منظور از انزال هم انزال چند آیه از قرآن است، که در آن شب یکباره نازل شد نه همه قرآن. (طباطبایی، المیزان، ج ۲۰، نرم افزار غدیر)

۲. زمخشری، در الکشاف، جلد اول صفحه ۲۲۷
۳. بیضاوی، در انوار التنزیل، جلد اول، صفحه ۲۱۷
۴. شعبی در الاتقان، جلد اول صفحه ۴۰
۵. ابن شهر آشوب در الاتقان، جلد اول، صفحه ۴۱
۶. شیخ مفید، در تصحیح الاعتقادات، صفحه ۵۸
۷. سید مرتضی، در کتاب فی اجوبه المسائل الطرابلسیات.
۸. محمد عبده، در تفسیر المنار، جلد دوم، ص ۱۵۸

۹. صبحی صالح، در مباحث فی علوم القرآن، صفحه ۸۶ و برخی دیگر.
 بسیاری از قائلین به نزول تدریجی صرف به ظاهر معانی الفاظ استناد کرده اند از جمله به ظاهر آیات قرآن کریم و شواهد تاریخی. (نظری، ۱۳۸۶، ص ۵۷) به جهت رعایت اختصار در این پژوهش به بیان و بررسی دلائل آنان پرداخته نشده است.

بر اساس بررسی انجام شده در پژوهش حاضر، آنچه به نظر می‌رسد؛ بسیاری از اندیشه‌وران قرآنی به خاطر دلایل و شواهد فراوان قرآنی، روایی و تاریخی، هر دو نوع نزول (دفعی و تدریجی) را پذیرفته‌اند. اما آنان در باره این مسأله که چگونه ممکن است این کتاب آسمانی در حال که یک کتاب است دو نزول؛ هم نزول دفعی و هم تدریجی داشته باشد (و جود تعارض و رفع آن) راه حل‌ها و نظریه‌های گوناگونی را ارائه کرده‌اند که ذیلاً به برخی از آن‌ها اشاره مبسوطی می‌کنیم: ۱. نظریه نزول اجمال و تفصیل؛ عده از مفسران نزول دفعی را به اجمال و نزول تدریجی را به تفصیل تفسیر کرده‌اند. به این معنا که در شب قدر اجمال و خلاصه قرآن یکجا نازل شده است و تفصیل قرآن در طی بیست و سه سال به شکل تفصیلی و تدریجی نازل شده است. (جوادی آملی، ۱۳۶۴، ص. ۱۴۵)

البته این نظریه را بسیاری از اندیشه‌وران قرآنی نپذیرفته‌اند. مانند آیت الله مصباح یزدی و آیت الله جوادی آملی. به خاطر این‌که بسیاری از آیات قرآن تدوینی رخدادهای جزئی جامعه بشری مانند حوادث صلح، جنگ، رویدادهای اقتصادی، و اجتماعی و یا جریان صحنه‌های گوناگون را با احکام آن تبیین

کرده است، به همین خاطر ممکن نیست کل آیات یکجا نازل شده باشد. برای این که این آیات وظایف تدریجی فرد یا جامعه را بیان می کند. چنانکه هر حادثه اتفاق می افتاد از حضرت رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) سؤال می کردند، جواب نازل می شد. (همان، ص. ۱۴۶-۱۴۵)

۲. برخی معتقدند؛ نزول دفعی قرآن در آسمان دنیا بوده و نزول تدریجی در طول زمان رسالت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) انجام گرفته است. این ها معتقدند قرآن یک مرحله در شب قدر به بیت المعمور یا بیت العزه در آسمان دنیا نزول داشته، و مرحله دیگر نزول تدریجی در مدت بیست و سه سال نبوت پیامبر (ص) جهت رعایت اختصار تنها به یاد آوری نام این افراد بسنده می کنیم که عبارتند از: ۱. ابو عبدالله الزرکشی، البرهان فی علوم القرآن ۲. جلال الدین سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن ۳. رشید الدین میبدی، کشف الاسرار و عدة الابرار ۴. فخر رازی، تفسیر کبیر (مفتاح الغیب) ۵. شیخ الاسلام طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن ۶. محمد سیواسی، فتح القدیر ۷. محمد بن جریر طبری، جامع البیان عن تأویل آی القرآن ۸. دکتر محمد باقر حجتی، پژوهشی در تاریخ القرآن کریم ...

۳. به باور بعضی دیگر نزول قرآن در بیت المعمور دارای دو مرحله می باشد به این معنا که قرآن یک مرتبه به لوح محفوظ نازل گردیده و سپس از لوح محفوظ به بیت العزه - آسمان دنیا نازل گردیده است. «هرچند صاحبان نظریه قبل نیز معتقدند که قرآن در لوح محفوظ و جود داشت و یکباره در شب قدر به آسمان دنیا نازل گردیده است. مبنای این دونظریه روایاتی هست که از ابن عباس نقل شده اند». (نظری، ۱۳۸۶، ص. ۶۱)

۴. نظریه دیگر برای حل تعارض میان دو نزول این است که نزول دفعی بر جبرئیل و نزول تدریجی بر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بوده است. دلائل و شواهدی نیز ارائه نموده اند. (نظری، ۱۳۸۶)

۵. مرحوم علامه طباطبای در تفسیر المیزان نظرش این است که نزول دفعی قرآن کریم بر قلب مطهر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بوده است و نزول تدریجی در طی بیست و سه سال ایام رسالت آن حضرت صورت گرفته است. (سلیمان اف، ۱۳۹۶، ص. ۶۸)

۶. آیت الله مکارم شیرازی نیز نظر مرحوم علامه را دارد. چنانکه در تفسیر نمونه آمده: «... می‌فهمیم که یک بار این قرآن در یک شب بر قلب پاک پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) نازل شده است و یک بار تدریجی» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۵۰)

نتیجه‌گیری

بنا بر بررسی آیات شریفه قرآن مجید و نظریه‌های بسیاری از اندیشمندان قرآنی در پژوهش حاضر و روایات منقوله در منابع حدیثی و تفسیری که به لحاظ رعایت اختصار در این تحقیق متعرض روایات نشدیم؛ هر دو نوع نزول (نزول دفعی و تدریجی) قرآن کریم به اثبات رسیده است. زیرا براساس شهادت تاریخ و وقایع رخ داده در آن و وجود آیات بسیاری قرآن کریم و استفاده مفسران و قرآن پژوهان از آن آیات در باره کیفیت نزول قرآن کریم، در مورد نزول قرآن مجید به شکل تدریجی شبهه به نظر نمی‌رسد. چنانچه عده از اندیشمندان قرآنی مانند آیت الله معرفت، بهترین قول را در خصوص نزول قرآن کریم، این دانسته‌اند که شروع نزول قرآن در ماه مبارک رمضان بوده است اما این نزول در طی بیست و سه سال تاپایان عمر شریف پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) ادامه داشته و تکمیل گردیده است. (محمد هادی معرفت، ۱۴۱۷، ص. ۶۴-۶۵). چنانکه نزول دفعی را هم بسیاری از اندیشمندان قرآنی که نام و رأی آنان در پژوهش حاضر آمده است. با استناد به آیات و روایات پذیرفته‌اند. بنا بر این؛ به خاطر وجود دلایل مزبور می‌توان بیان داشت که قرآن کریم دو نزول (دفعی و تدریجی) داشته است.

منابع

قرآن کریم

۱. المقرئ الفیومی، احمد بن محمد بن علی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، الجزء الثانی، مؤسسه دارالهجره، الطبعة الثانیه، رمضان المبارک، ۱۴۱۴ هـ.
۲. الفراهیدی، لخلیل بن احمد، ترتیب کتاب العین، ج ۳، الاولى، اسوه، قم، ۱۴۱۴ هـ.
۳. ابن منظور الافریقی المصری، جمال الدین بن مکرم، لسان العرب، المجلد الحادی عشر، الطبعة الاولى، دارصادر، بیروت لبنان، ۱۴۱۰ هـ.

۴. احمد بن فارس، ابوالحسن بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، ج ۵، مکتبه الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۰۴، هق.
۵. الراغب الاصفهانی، ابی القاسم الحسین بن محمد، اول، آرایه، بی‌جا، ۱۳۸۷ ش.
۶. تابان و قلندری بردسیری، جعفر و حمید، سیری در علوم قرآنی، اول، رسول، قم، ۱۳۸۶ ش.
۷. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر قرآن مجید، ج ۳، مرکز نشر فرهنگی رجاء، بی‌جا، ۱۳۶۴ ش.
۸. حکیم، سید محمد باقر، علوم قرآن، سوم، مجمع الفکری الاسلامی، قم، ۱۴۱۷ هق.
۹. رازینی، علی، پژوهشی پیرامون مفردات قرآن، اول، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، تهران، ۱۳۸۶ ش.
۱۰. زرکشی، بدرالدین محمد، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، بیروت لبنان، ۱۴۲۱ هق.
۱۱. سیوطی شافعی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، اول، ذوی القربی، بی‌جا، ۱۳۸۰ ش.
۱۲. سلیمان اف، عامل، نزول دفعی قرآن کریم از منظر فریقن، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فقه و معارف اسلامی، مدرسه فقه و معارف اسلامی، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، سال دفاع مرداد ماه ۱۳۹۶.
۱۳. علامه طباطبایی، سید محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، جلد ۲۰، نرم افزاز، پایگاه اطلاع رسانی غدیر.
۱۴. علامه طباطبایی، محمدحسین، قرآن در اسلام، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ ش.
۱۵. عمید، حسن، فرهنگ عمید، بی‌تا، بی‌جا.
۱۶. غیائی کرمانی، سید محمد رضا، لغتنامه قرآن کریم (نگاهی نو به نثرطوبی)، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج)، قم، ۱۳۸۹ ش.
۱۷. گرامی، محمدعلی، درس‌های از علوم قرآن، اول، احسن الحديث، قم، ۱۳۷۶ ش.
۱۸. مصباح یزدی، محمدتقی، قرآن شناسی، ج ۱، دوم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، قم، ۱۳۸۸ ش.
۱۹. محمدی، کاظم، سروش آسمانی سیری در مفاهیم قرآنی، اول، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۱ ش.
۲۰. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۳، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۲۶۰ ش.

۲۱. معرفت، محمد هادی، تلخیص التمهید، ج ۱، دوم، جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۷ ه. ق.
۲۲. علوم قرآنی، اول، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، قم، ۱۳۷۸ ش.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۲۱، اول، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ ش.
۲۴. نظری، سردار حسین، فلسفه نزول تدریجی قرآن، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فقه و معارف اسلامی، مدرسه فقه و معارف اسلامی، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، سال دفاع اسفند ۱۳۸۶.